

ÅRETS
STEN 2023!

Infinite Eight av konstnären Pål Svensson är huggen ur ett block Svenstorp Hallandia. Skulpturen är 2,3 meter hög och står vid Morlanda Säteri på norra Orust.

Svenstorp

Hallandia

Årets Sten 2023 är Svenstorp Hallandia – en representant för den unika Hallandsgnejsen som både är naturens eget konstverk och ett geologiskt världsarv.

TEXT PETER WILLEBRAND

Receptet bakom Hallandsgnejs? Det är i praktiken samma huvudingredienser i granit och gnejs: mineralkristaller av fältspat, kvarts och lite mörka mineral. Ta en granit i sydvästra Sverige som stelnade från magma till berg redan för 1 700 miljoner år sedan. Baka sedan om den i två omgångar under extrema tryck och temperaturer. Då får du också Hallandsgnejs, eller Hallandia som den oftast kallas som kommersiell byggnadssten.

I den första bergskedjebildningen som skedde för ungefär 1 400 miljoner år sedan värmdes graniten upp och började smälta litegrann. Det var så den fick sina ljusröda ådror. För närmare 1 000 miljoner år sedan inträffade den andra och senaste bergskedjebildningen när den skandinaviska kontinentalplattan pressades djupt ned.

I den utdragna kollisionen skapades en bergskedja som i storlek kunde mäta sig med dagens Himalaya. Graniten i berget deformades och veckades – den blev till gnejs.

Den unika Hallandsgnejsen och dess nära besläktade bergarter, som sträcker sig från västra Skåne, över Halland och västra Småland till Västergötland, är vad som återstår när bergstopparna har eroderats under flera hundra miljoner år.

Stenens typiska utseende vittnar om den omfattande och utdragna ”bakprocessen”. Pedagogiskt brukar man likna gnejsen vid en modelleras som blandas ut i olika nyanser och lager när den tröga massan bearbetas. Ett utsnitt i form av en polerad stenskiva Hallandignejs ser nästan ut som ett unikt modernt konstverk, en tavla signerad av naturen.

De levande skiftningarna i färgton och de böljande mönstren påminner om medvetna penseldrag utförda av en mänsklig hand. Det är inte så konstigt att en konstnär som Pål Svensson ofta använder Hallandsgnejs i sina skulpturer. Ett av hans mest kända verk i gnejs är *Ljusrum I och Ljusrum II*.

– Hallandia och diabas är de två vackraste stensorterna i världen, säger han.

Hallandsgnejsen har också fascinerat Charlotte Möller, professor i berggrundsgeologi vid Lunds universitet. Hon har skrivit boken *Sten och människan – den halländska gnejsen*. Boken, som gavs ut 2010, har ett både personligt och populärvetenskapligt tilltal. Möller

beskriver inte bara stenens geologiska skapelseberättelse, utan skildrar även hur den har använts inom arkitektur och konst sedan 1800-talet. Läsaren får möta människorna som har brutit och förädlat stenen i sitt dagliga värv.

Charlotte Möller.

Kyrkogården i Söndrum.

Fasad i grovhuggen Hallandsgnejs, Halmstad.

FOTO: PÅL REIJER FOTO: CHARLOTTE MÖLLER

– När jag och några kollegor i slutet på 80-talet började undersöka geologin i Halland, västra Skåne och västra Småland hittade vi väldigt speciella bergarter som bekräftade att de hade varit mycket djupt nere i en bergskedjebildning och vänt.

Upptäckterna sammanföll med lanseringen av nya vetenskapliga metoder inom geologin som kraftigt förbättrade möjligheterna att datera bergarternas ålder och kartlägga under vilka betingelser som de bildats. Vid dateringen analyserades bland annat vissa kristaller som innehåller små mängder radioaktiva element (uran) där halveringstiden fungerar som ett slags geologisk klocka.

Charlotte Möller hade i arbetet med sin avhandling tidigare studerat berggrunden i västra Norge, som tillhör den innersta delen av vår skandinaviska fjällkedja vilken bildades för 400 miljoner år sedan. Berggrunden längs vår kontinentkant trycktes djupt ner och genomgick metamorfos under stort tryck och hög temperatur.

– Det blir väldigt speciella bergarter under sådana omständigheter, diabas omvandlas till exempel till granatamfibolit.

När hon hennes forskarkollegor något år senare studerade berggrunden i Halland påträffades samma typer av bergarter som hon tidigare stött på i Norge. Och med hjälp av de nya mät- och analysme-

”När den används som byggnadssten vill man att stenens unika mönster och struktur kommer fram på ett sätt som gör både stenen och arkitekturen rättvisa.”

toderna framträdde snart berggrunden bokstavligen i ny dager.

– Vi kom bland annat fram till att Hallandsgnejsens komplexitet berodde på att den genomgått två metamorfoser, en för 1 430 miljoner år sedan och en för 980 miljoner år sedan.

De första resultaten publicerades runt år 1990 och fick direkt genomslag. Studien utmanade den etablerade bilden av den svenska berggrundens utvecklingshistoria och tolkningar av tidigare kända data. En ny geologisk historieskrivning började helt enkelt ta form, ett slags paradigmskifte.

– Det rörde verkligen om i grytan och det var inte lätt att få acceptans för våra resultat, säger Charlotte Möller.

Det följde också många och intensiva

debatter, som pågick under tio år.

– Vi var verkligen tvungna att vässa våra undersökningar och resultat. Det fick inte råda några tvivel, inte minst när det kom till dateringar, säger Charlotte Möller.

Beslutet att skriva en populärvetenskaplig bok i ämnet tre decennier senare kan ses i skenet av hennes långa tid som geolog. Den blev ett sätt att ge geologin ett sammanhang utanför de akademiska kretsarna.

– Jag hade sedan tidigare ett stort intresse för både konst och arkitektur och pluggade bland annat en termin konstavetenskap när jag var ung. Här såg jag en möjlighet att förena mina intressen, att få berätta historien om hur stenen utvecklats och hur den använts kulturhistoriskt.

I boken understryker Charlotte Möller Hallandsgnejsens unika arkitektoniska ut-

Söndrumsurnan, ritad
av Ferdinand Boberg.

FOTO: CHARLOTTE MÖLLER

Laholms kraftverk
i solnedgång.

FOTO: CHARLOTTE MÖLLER

tryck som den får vid olika bearbetningar.

– Liknande gnejser från andra områden har ofta större mängd glimmer som ligger i stråk och spricker lätt. Men när Hallandsgnejsen omkristalliserades för andra gången blev den jämnkornig och utan sådana svaghetsplan. Den har i praktiken liknande bearbetningsegenskaper som en granit. Det verkar inte finnas så många andra stensorter med samma slags ådring och samma egenskaper. Jag har i alla fall aldrig sett en exakt likadan.

För några år sedan utsågs Hallandsgnejsen till så kallad *Global Heritage Stone Resource*. Det är en internationell utmärkelse som tilldelas natursten som har haft särskild betydelse för människans kulturarv.

Vill man hitta exempel på Hallandsgnejs i arkitekturen är inte oväntat Halland och Skåne givna val. Halmstad är en bra plats att börja på. Stenen utgör bokstavligen ett nyklassicistiskt och nationalromantiskt fundament i staden med exempel som jugendhusets fasad vid Brogatan, signerat stadsarkitekten Sven Graz, Halmstads sparbank, ritad av Ivar Tengbom, Söndrumsurnan ritad av Ferdinand Boberg och biografen Röda Kvarn med sina kapitäl, ritad av August Svensson. Alla finns med i Möller bok.

Förekomsten av Hallandsgnejs är

liten i övriga Sverige. I stora stenstäder som Stockholm och Göteborg dominerar graniten. En stor del av produktionen har också gått på export, framför allt till Danmark och norra Tyskland. Redan mitten av 1800-talet exporterades stora volymer Hallandsgnejs som marksten till Tyskland och Danmark. Men den lokala brytningen har pågått mycket längre än så. Totalt har lämningar från cirka 500 brott påträffats i i Halland. SGU har pekat ut dessa områden som riksintressen, skyddsvärda med särskilt värdefulla ämnen eller mineraler.

– Jag tycker att det fint med en stensort som sätter en så stark lokal prägel på en stad som Halmstad, särskilt när vi dag lever i en tid då så många stadskärnor har blivit lika varandra, säger Charlotte Möller.

– Personligen tycker jag att man borde vara mer varsam och oftare utgå från det lokala materialet och det kulturella arvet när man bygger nytt.

Arbetet med boken gav Charlotte Möller en inblick i hur det kan vara att arbeta journalistiskt och uppsökande, för att få ta del av vittnesmålen från dem som har arbetat med Hallandsgnejs, som den pensionerade stenhuggaren Boris Andersson eller konstnären Elisabeth Apelmo, som skapat ett skotskt lapptäcke i Hallandsgnejs. De blir små personliga porträtt inom ramberättelsen.

– Det var nog det mest givande med att

skriva boken, att få träffa människor som gör så många olika saker. Jag lärde mig också mycket om den lokala arkitekturhistorien, även om det innebar att jag tvingades gå utanför min "comfort zone" när jag sedan skulle sammanfatta den, säger hon.

Arets Sten är 2023 är Svenstorp Hallandia. Den bryts av Hallandens Granit i närheten av just Svenstorp, en av ett fåtal platser där Hallandsgnejs bryts i dag.

– Det är en liten del av vår totala produktion men en mycket viktig sådan. Svenstorp är såpass unik att den fungerar som en "dörröppnare" till många kunder, säger Jörgen Lundgren, vd för Hallandens Granit.

Han betonar att Hallandsgnejsen ställer höga krav på såväl beställare som bearbetning och montering.

– När den används som byggnadssten vill man att stenens unika mönster och struktur kommer fram på ett sätt som gör både stenen och arkitekturen rättvisa. Den är fantastiskt vacker råkildad eller flammad.

– Ett lokalt favoritprojekt är kyrkogården i Söndrum. Där ser man verkligen prov på kunnig beställare, vacker sten, bra bearbetning och montering. En lyckad kombination i alla steg, säger Jörgen Lundgren. ■